

БАРОКОВИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ XVII ст. (ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ)

На розвиток філософсько-освітніх ідей в Україні XVII ст. суттєво вплинула європейська барокова культура, з якою переважна більшість наших мислителів ознайомилася під час навчання в країнах Європи в XVI-XVII ст. Освічені люди, спираючись на барокове бачення світу, змогли створити специфічно український бароковий стиль філософствування, який зіграв важливу роль в процесі як загального культурного розвитку України, так і української освіти.

Звертаючись до історичних фактів ми повинні констатувати, що фундатори української вищої школи мали бажання взяти все краще як від західноєвропейських університетів, так і від різноманітних культурних рухів. Адже наголос на домінуванні культурних і духовних ідей в людському бутті, на якому концентрували увагу українські мислителі, не вступав у протиріччя з філософсько-освітнім розвитком людини, а лише стимулював його закликами до *навчання як до насолоди*. Цей епікурейський акцент в розумінні навчання досить влучно виявив український мислитель XVII ст. Кирило Транквіліон-Ставровецький. У своїй праці "Зерцало богословії", яка була видана у 1618 р., він писав: "Смак єдиний душевний, невидимий... Той биваєт або з науки..., або з видіти умного... И то ест правдивий смак души..." [1, 236]. Тобто йдеться про те, що навчання, основане на культурних джерелах, здатне спрямувати людину правильним, гуманним життєвим шляхом і у такий спосіб забезпечити їй цілісне життя, осередком якого є душевний комфорт. Збагачена знаннями людина, з точки зору мислителів того часу, має більше можливостей та більш виразну здатність до визначення позитивного життєвого шляху у порівнянні з невігласами.

Прагнення до "барокового нагромадження" знань, ідей, речей, багатства, декору в XVII ст. можна прослідкувати, аналізуючи літературні твори, архітектуру та побут українського населення того часу. Українські науковці, провівши детальний аналіз культурно-історичних пам'яток, літературних творів та інших артефактів того періоду, об'єднали всі предмети і речі, що були створені в той буремний час, поняттям українського або козацького бароко.

З історії світової культури нам відомо, що стиль бароко виник в західноєвропейських країнах періоду XVI-XVII ст., коли там поширювався рух контрреформації. Неузгодження між світською і духовною верхівками влади привели до протестів і повстань. У відповідь на цей виклик часу в багатьох країнах Європи розпочався пошук шляхів подальшого державного і релігійного розвитку. Освіту не просто було включено в цей процес, – вона посідала в ньому одне з чільних місць. Адже повернути населення в лоно католицької церкви було вирішено через певну освітню політику. Молодь

прагла отримати якісну, безкоштовну освіту та можливості кар'єрного росту. Та ці можливості відкривалися лише для тих, хто приймав католицизм.

В Україні бароковий стиль почав актуалізуватися у XVII ст. Його прихід і розповсюдження на нашій території ми можемо пов'язати з двома факторами. Першим була польська експансія на українські землі, яка нав'язала народу диктатуру і "одягла ярмо неволі" на велику кількість українського люду. Разом із цим негативним впливом здійснювався і інформаційний прорив: поляки в деякій мірі познайомили українців із основними досягненнями європейського барокового культурно-освітнього життя (мода, архітектура, література, освіта, музика). Іншим фактором поширення європейської культури бароко на українських землях було культурно-освітнє запозичення та наслідування новітніх ідей та смаків молодими українцями під час їх навчання в західноєвропейських вишах. Після повернення на Батьківщину вони впроваджували бароковий стиль в українську культуру. Цей вплив відчувається на багатьох рівнях: від побуту і політики (розбудови української незалежної держави на основі конституції) до освіти та літератури. Саме ці представники української культурної еліти були здатні оцінювати внутрішню ситуацію об'єктивно як зарубіжні експерти та вирішувати українські проблеми в сфері державотворення, релігії та освіти.

Пристаювання барокового стилю до умов і специфіки української дійсності XVII ст. відбувалося з урахуванням наших культурно-освітніх традицій. В результаті в українській культурі ми можемо бачити як взірці європейського бароко, так і артефакти суто українського або "козацького бароко". Останнє отримало назву через те, що на той час головними захисниками та хранителями всього українського від побуту до православної віри були козаки. Термін "козацьке бароко" отримав визнання серед переважної більшості сучасних українських науковців.

Філософсько-освітня своєрідність "українського" або "козацького" бароко була відображена в навчально-освітній системі того періоду. Адже саме в українських освітніх закладах, слідуючи стилю барокового мислення ділилися своїми знаннями та ідеями зі студентами наші науковці. Також важливу роль відігравали друковані твори провідних українських мислителів, учителів, очільників православної церкви, які теж несли в собі стилістику і семантику бароко.

Ми можемо простежити деякі факти пристосування теологічної тематики до актуальних проблем людського буття, що є характерною рисою саме українського барокового мислення. При цьому теологічний дискурс не обмежувався схоластичними догмами. В "українському" бароко всіляко використано алегорію та різного роду словесні хитросплетіння, в яких присутні як християнські символи, так і сюжети, образи з античних міфів. Через це багатий на вигадки, алегорії і домисли стиль "українського" бароко із захопленням сприймався як козацькою верхівкою та релігійним кліром, так і пересічними українцями. Особливо активно бароковим стилем послуговували спудеї при написанні різного роду віршованих праць: посьвят, панегіриків тощо. Тоді в моді був асоціативний образ мислення, що спирався на цілий арсенал сталих асоціацій, зрозумілих переважно для людей тої культури.

На відміну від містики часів Київської Русі містика "українського" бароко змістила акцент з духовного піднесення людини на душевну екстазію, що, звичайно, не сприяло вирішенню людських проблем, а лише виводило людину з реального життя у світ мрій та надій. Цей процес відбувся не лише на музиці та живописі, але й на проповідях священників, які прикрашалися бароковими словесним прикрасам та алегоріям. Дещо в іншому – позитивному ключі тлумачить дух барокової доби відомий дослідник А. Макаров: "У мистецтві українського бароко немає пересипу, є гамлетівська двозначність у ставленні до звичайних життєвих цінностей і прагнень. Є сум за недосяжним ідеалом раю на землі, співчуття і любов до тих, хто зумів зробити цей проклятий і приречений самим творцем світ хоч трохи красивішим, добрішим, справедливішим" [2, 30].

Стиль українського бароко та всі притаманні йому алегоричні образи і метафоричні особливості знайшли своє відображення в філософсько-освітніх ідеях українських мислителів. Можливо саме завдяки українському бароковому стилю в навчально-освітніх закладах України XVII ст. відбувалося специфічне "поєднання" у викладанні предметів на руській (українській), латинській, польській мовах. Наші православні священники-вчителі писали свої твори на цих мовах, складали вірші. А часто по декілька разів змінювали не тільки мову, але й навіть віру, православну на католицьку чи навпаки. Останній факт, як на мене, теж відображає культуру бароко з його напруженими релігійними пошуками, з одного боку, та спробами пристосуватися до панівної традиції, з іншого. Тому ми не повинні обмежувати наше відношення до барокової доби критикою, а сприймати його аналітично і бачити в ньому відображення складного та неоднозначного духу епохи. Тим більше, що завдяки цій епосі, в якій розрослась культура українського або козацького бароко наші навчально-освітні заклади долучились до європейської освіти. Завдяки цьому багато її ідей та передових освітніх методів було запроваджено на базі вишів України.

Ми вважаємо, що повністю зрозуміти та охарактеризувати всі філософсько-освітні ідеї та проблеми, які ставили перед собою та вирішували українські мислителі XVII ст., неможливо, адже усвідомити логіку алегоричного мислення доволі важко. Через це наша увага сконцентрована навколо проблем освіти, освітньої політики, буттєвих освітніх викликів та філософсько-освітніх ідей українських мислителів.

Кожен мислитель цінував своє коріння, рід, народ і був зацікавлений освітнім розвитком своєї країни. Тому в навчально-освітніх працях, переважна більшість мислителів, робила головні акценти на національних, державних та релігійних питаннях. В даному ракурсі учителі та професори прагнули надати приклад студентам словами і ділами, як любити свою Батьківщину, шанувати свій народ, довіряти своєму державному керівництву, поклонятися своїм святиням і сповідувати православну віру. Цими ідеями наповнені твори українських освітніх, державних та релігійних провідників XVII ст.

Ще нам необхідно зробити уточнення, що у XVII ст. в багатьох куточках України, досить популярними залишалися язичницькі обряди і символи, які хоч і перекликалися з християнськими святами і біблійними сюжетами, проте часто суперечили православним догмам. Ця обставина теж була прийнята до

уваги українськими філософами в їх творах. Адже мислитель, щоб бути зрозумілим для широкого загалу людей, повинен був попередньо поставити себе на їх місце. І таким чином усвідомити їх буттєві виклики, проблеми і потреби. А вже потім, створюючи праці, урахувати все це у своїх творах. Наприклад, українська міфологічна традиція через усну народну творчість поширювала язичницьку ідею про людину як універсальну істоту або своєрідний мікрокосм. Через це багато людей, вихованих на казках та міфах, вважали людину універсальною істотою, яка здатна вивчити, перейняти і засвоїти всі здібності природних істот і стихій, з якими вона має справу. Можливо, зважаючи на цей факт в Україні і до нашого дня значну популярність має довіра людей язичницьким оберегам, віщунам, мольфарам, чародіям.

Міфи відігравали важливу роль і в освітньому процесі. Спираючись на відомі архетипи і символи, міфи пояснювали структуру світобудови, взаємовідносини та взаємозалежність між стихіями, людьми, рослинами та тваринами в світі. Міфологія хоча і мала деякі елементи перед-філософського тлумачення буття, але її антропоморфна орієнтація давала лише поверхове пояснення онтологічних феноменів. Тому філософи зробили висновок, згідно з яким велика кількість міфологічних сюжетів, на ряду з буттєвими процесами, які віднесені до метафізики, з давніх давен і до нашого часу залишаються "загадковими", знаходяться за межами можливостей раціонального пізнання. Хоча сам термін онтологія, став вживатися в наукових колах європейських філософів саме в XVII ст. як вчення про суще, котре спирається на поняття і розум, але до цього часу онтологію мислителі вважали складовою частиною метафізики. Сама метафізика в себе включала вчення про Бога та про душу, що вже в науковому тлумаченні було закладено в якості основи теологічної та психологічної освіти.

Український народ достатньо легко сприймав онтологічні ідеї з міфів і казок. Тому теологічна і психологічна освіта подавалася нашим людям за допомогою простих прикладів на основі антропоморфних міфологічних історій. Знання про природні права людини, українці екстраполюють на тваринний світ, в якому тварина має право на вільний вибір свого місця під сонцем. Почуття статевого кохання та вірності асоціювалися із образами лебедів або голубів. Символом мудрості виступала сова, орел символізував свободу... Завдяки доступному, образному поясненню буттєвих процесів міфологічні сюжети дуже часто використовувати в своїх працях мислителі різних епох і культурних періодів. І хоча в XVII ст. в Україні суттєвий вплив мала православна церква і її віровчення, міфологічні сюжети продовжували відігравати певну роль в філософсько-освітньому процесі. Досить влучно охарактеризував актуальність міфології для всіх історичних періодів, польський учений Я. Парандовський: "Міфологія – це ще не зовсім релігія. Релігія спирається головним чином на культ, на обряди, котрі, на відміну від перемінливих легко перетворюваних міфів, лишаються незмінними, протистоять плину часу і зберігають досить віддалені форми вірувань" [3, 21].

Міфи і казки зменшували страхи людини перед буттєвою невідомістю. Тому в буремний період воєн в Україні XVII ст. їх популярність зростала. Відчуваючи ці запити українського населення на зрозумілі всім

антропоморфні сюжети, українські мислителі, не зважаючи на те, що переважна більшість з них мала високий церковний сан, в своїх творах широко застосовували на ряду з християнськими розповідями казково-міфологічні сюжети. Твори з таким наповненням були суголосні зі стилем козацького бароко і сприймалися тогочасними українцями позитивно.

Шлях духовного обоження є дуже складним. Йти цим шляхом може тільки аскетично налаштована людина, яка має надійного духовного вчителя (наприклад, таким вчителем для деяких українців був Паїсій Величківський). Більшість же людей прагне до довгого, багатого та комфортного життя. Міфи на це бажання людини подають дуже простий приклад життя богів з Олімпу, де всі боги "вічноживі" і "вічноюні", харчуються "нектаром" і "амброзією" та пересуваються зі швидкістю думки. Наразі в європейській культурі з'явилася ілюзія того, що саме наука та освіта зможуть зробити життя такою втіленою мрією. І ця мрія перейшла на ґрунт української культури. Для України XVII ст. розвиток прикладної науки і різного роду досліджень мав вигляд казково-міфологічної мрії. Певною мірою цим можна пояснити те, що перші навчальні заклади вищого типу в Україні (колегії та академії) мали гуманітарну, релігійно-освітню орієнтацію. Їх просвітницька функція зводилась до поширення ідей гуманізму та пропаганди природних прав людини.

Людину українські мислителі розглядали, як своєрідну мініатюру загального світоустрою. В творах багатьох українських мислителів того часу поширений погляд на людину як на мікрокосм. Адже відповідне споглядання через причини, згадані і проаналізовані нами вище, узгоджувалося із міфологічними або народними поглядами на природу людини у XVII ст.

Разом з цим не забували українські мислителі і здобуті в західноєвропейських вишах наукові знання. Українське культурне буття завжди ніби наздоганяло європейське. Через це чимало державних, релігійних та філософсько-освітніх питань, які постають в межах багатьох європейських культур доби Ренесансу та Просвітництва, для України стають актуальними лише через десятки років. Позаяк в своїх розвідках, спрямованих на розкриття таємниць людської природи, українські філософи в багатьох напрямках розмірковують суголосні з передовими європейськими мислителями доби бароко. Наприклад, такими були філософсько-освітні ідеї у царині природного права та загальнолюдських цінностей. Також ми повинні наголосити, що серед українських мислителів кожної епохи завжди були ті, хто своїми філософськими ідеями "випереджав час". Але за браком як народної підтримки, так і підтримки можновладців, ідеї та поради прогресивних мислителів не були втілені в життя. Так відбувалося досить часто в історії України. Можливо через це на мислителів, котрі в своїх працях порушували питання справедливості, свободи слова, волі, щасливого життя людей завжди були "гоніння" влади та їх посіпак (зрозуміло, що ці проблеми є вічними; тому їх, на нашу думку, недоцільно пов'язувати виключно з культурою українського бароко).

У вирішенні буттєвих викликів, які український народ відчув у XVII ст., могла дати раду лише специфічна освітня політика. Тому ключову роль, на нашу думку, в цьому процесі зіграли ті мислителі, котрі пройшли навчання в вишах західноєвропейських країн. Поради українських мислителів були

підкріплені їх діями, спрямованими на просвітницьку роботу. Вона здійснювалася не лише у формі літературних праць, але й шляхом відкриття шкіл, колегій, академій, створення друкарень.

Варто наголосити, що вся проведена робота з вирішення проблемних питань в українській філософській думці XVII ст. була досить тісно пов'язана з вирішенням національного питання в Україні. І хоча великих успіхів у вирішенні національного питання досягнуто не було, проте сам наголос на проблемах української нації та української держави мав цілком конкретну проекцію на майбутнє. Цей вектор українського бароко "відчули" в Росії як загрозову можливість. Саме тому твори українських авторів було там заборонено. Адже переважна більшість філософсько-освітніх праць українських мислителів, хоч і носила релігійний характер, але через віру в Бога підтримувала віру у творчі можливості і приспаний потенціал і кожної окремо православної людини і українського православного народу в цілому.

Таким чином, українське бароко давало можливість нашим мислителям через аналогію, алегорію, приклади з міфів, Біблії, праць отців церкви, твори античних філософів досягти позитивних результатів у впливі філософсько-освітніх ідей на свідомість людини. А через це, у свою чергу, розкрити в людині такі втаємничені властивості, котрі вселяли в неї впевненість в своїх діях і силах. Тому історія розвитку філософсько-освітніх ідей в Україні, завдяки застосуванню барокового стилю філософствування, збагачувала навчально-виховний процес загалом і процес національного виховання зокрема. Саме це дає нам можливість зробити висновок, що здобуті людиною культурні, етнопедагогічні чи загально педагогічні знання виступають засобами у філософії виховання й самовиховання людини впродовж всього життя. Адже філософія культурного виховання, поєднуючи в собі духовні та практичні елементи, становить внутрішню сутність навчання і освіти. Через це історію філософії освіти можна визначати як науку, котра логічно поєднує в собі філософію культурного виховання, навчання, освіти, апелюючи до конкретного народу, етносу в їх історичному і культурному поступі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богослов'ї / Кирило Транквіліон-Ставровецький // Пам'ятки братських шкіл. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 207–260.
2. Макаров А.М. Світло українського бароко / А.М. Макаров. – Київ., 1994. – 287 с.
3. Парандовский Ян. Мифология. Верования и легенды греков и римлян / Ян Парандовский. – Москва, 1971. – 272 с.